

KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA LUGAZ VE LUGAZ KELİMESİNİN DİVAN ŞİİRİNDE KULLANIMI

The Word Lugaz in Classic Turkish Literature and The Use of The Word Lugaz in Divan Poetry

Hayriye DURKAYA¹

¹ Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü, hayriye.drky@gmail.com, orcid.org/ 0000-0003-1373-4284

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 03.09.2021
Kabul/Accepted: 29.09.2021

DOI:10.20322/littera.990516

Anahtar Kelimeler

Bilmece, lugaz, divan şiiri.

ÖZ

Lugaz, bir nesnenin adını gizlemek suretiyle hakkında ipuçları vererek o nesneyi muhatabına soran bilmece türü anlatılardır. Arap edebiyatında doğan ve daha sonra Fars ve Türk edebiyatına geçen lugaz, kendine has anlatım tarzı olan bir türdür. Genellikle "ol ne", "ol nedür", "bil nedür ol", "ol kim" veya buna benzer kalıplaşmış birtakım giriş ifadeleriyle başlayan lugazlarda, sorulacak olan nesne remz yoluyla tarif edilir. Cevabı aranan nesne, çeşitli kelime oyunları yapılarak ve daha çok benzetme ilgisi kurmak suretiyle anlatılır. Bazı şairler, lugazı çözecek olanların ilgisini çekmek amacıyla muhatabına çeşitli vaatlerde bulunur. Lugazlar, ipucunun aktarılış şekline göre lafız ve mana lugazları olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan mana lugazı, şairlerin ipucunu verme hususunda daha çok tercih ettiği usuldür. Çoğunlukla manzum şekilde yazılan lugazlar, klasik Türk şiirinde hemen her yüzyılda kaleme alınmış; bilhassa divanların sonunda bulunan "elgaz" veya "lugazat" başlığı altında verilmiştir. İlk örneklerine 15. yüzyılda rastlanılan lugazlar, 18. yüzyıla gelindiğinde fazlasıyla rağbet görmüş; bu yüzyılda lugazın en önemli temsilcilerinden Mustafa Fennî (öl. 1745), yetmişmiştir. Ayrıca divan şairleri, "lugaz"ı bir kelime olarak zikretmiş; kelimeyi hem sözlük hem de terim anlamıyla fonksiyonel bir şekilde kullanmışlardır. Özellikle anlaşılması veya çözümlenmesi güç bir durumdan söz edildiğinde lugaz kelimesine yer verilmiştir. Bu çalışmada lugaz, genel hatlarıyla izah edilerek klasik Türk edebiyatında lugaz yazan şairlerin kim olduğu belirlenmiş ve lugaz kelimesinin manzumelerde nasıl işlendiği üzerinde durulmuştur.

ABSTRACT

Keywords

Puzzle, lugaz, divan poetry.

Lugaz is a type of riddle narrative in which the respondent is asked about an object by giving clues about it but hiding its name. Lugaz, which emerged in Arabic literature and later moved into Persian and Turkish literature, is a genre with its own style of expression. In the lugaz that usually start with "ol ne" (be what), "ol nedür" (what is to be), "bil nedür o" (know what it to be), "ol kim" (be whom), or some similar stereotyped introductory phrases, the object to be asked about is described using remz. The object, for which the answer is being sought, is explained by playing various word games and establishing more of an analogy. Some poets make a variety of promises to their respondents in order to draw the attention of those who will solve the lugaz. Lugaz are divided into two as lafız (wording) and mana (meaning) lugaz depending on the way the clues are conveyed. Mana (meaning) lugaz is a style most preferred by poets to give clues. The lugaz, mostly written in verse, were written in almost every century in classical Turkish poetry; they were written under the title of "elgaz" or "ligazat" in particular at the end of the divans. Lugaz, the first examples of which were encountered in the 15th century, became very popular in the 18th century; Mustafa Fennî (died in 1745), one of the most important representatives of lugaz, was raised in this century. In addition, divan poets alluded to "lugaz" as a word; they used the word functionally, both in the dictionary and in the literary sense. Especially when a situation that is difficult to understand or solve is discussed, the word lugaz is included. In this study, lugaz has been explained in its general outlines, the poets who wrote lugaz in classical Turkish Literature have been identified, and how the word lugaz has been incorporated into poetry has been highlighted.

Atıf/Citation: Durkaya, H. (2021), "Klasik Türk Edebiyatında Lugaz ve Lugaz Kelimesinin Divan Şiirinde Kullanımı", *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 7/4, 1155-1178.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Hayriye DURKAYA, hayriye.drky@gmail.com

GİRİŞ

Arapça lugaz kelimesi, "üstü kapalı konuşmak, bilmece gibi esrarlı konuşmak" (Mutçalı 2014: 799); "üstü örtülü konuşmak; saptırmak, yönünü değiştirmek" (Kanar 2012: 147) manalarına gelen lağz (لغز) kökünden türemiştir. Lugaz, sözlüklerde "bilmece, bulmaca, yanıltmaca" (Devellioğlu 2003: 637); "eski divanlarda aruzla, halk edebiyatında hece vezniyle düzenlenmiş olan manzum bilmece" (Ayverdi 2010: 747) şeklinde tanımlanır. Bunun yanı sıra yaban faresinin delikleri, eğri çepreşik yol (Kırkılıç ve Sancak 2009: 580); keler, fare veya Arap tavşanı diye tabir edilen yaban faresinin yuvası için de lugaz kelimesi kullanılır. Bu yuva, düşmanlardan kaçmak için tıpkı bir yılan gibi dolambaçlı bir yapıya sahiptir (Koç ve Tanrıverdi 2013: 2531).

Lugaz ilk olarak Arap edebiyatında doğmuş daha sonra Fars ve Türk edebiyatına geçmiştir. Her üç edebiyatta da benzer özellikler gösteren lugazın (Uzun 2003: 222) ne olduğunu daha iyi anlayabilmek için yapılan tanımlara göz gezdirilecek olursa:

Taşköprizade Mehmed, *Mevzûâtü'l-ulûm*¹ adlı eserinde "ilmü'l-elgaz" başlığıyla lugaz hakkında malumat verir: Beyan ilminden olan lugaz ve muammada maksat, sorulan şeyi gizlemektir. Lugazda maksat, hariçte mevcut olan ismi; muammada ise bir şeyin ismini, zatını kastetmeden sormaktır. Beyan ilminde istenen anlatımın açık olmasıdır ki burada aksi bir durum vardır. Ancak sorulan şey her ne kadar gizli tutulmaya çalışılsa da o şeyin anlaşılması için anlatım vuzuha muhtaçtır (Kemaleddin Mehmed Efendi 1313: 298-299).

Aşirefendizade Mehmed Hafid, *Ed-Dürerü'l-Müntehabâti'l-Mensûre Fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* isimli eserinde lugaz için "bir nesnenin evsâfı zikr olunup müsemâmâsı murâd olan şey'e derler ki lisân-ı Türkîde *bilmece* ta'bîr olunur" dedikten sonra kendine ait bir lugazı örnek olarak paylaşır (Yılmaz 2018: 392).

Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* kitabında lugazı "çözülmesi sezgi veya istihraç sayesinde bir ima yoluyla mümkün olan bilmedir" diye tarif eder (1980: 273).

Yekta Saraç'ın *Klasik Edebiyat Bilgisi* eserinde lugaz "insan isminin dışında, bir şeyin özelliklerinin söylendiği ve muhataptan bunun ne olduğunun sorulduğu bir tür bilmece" olarak ifade edilir (2013: 292).

O halde en sade tanımıyla lugaz, çeşitli kelime oyunları yapılarak bir nesnenin özelliklerinin sorulduğu bilmece türü anlatıdır. Bu anlatının, hangi amaçla ortaya çıktığı ise tam olarak bilinmez ancak "boş zamanları değerlendirmek ve eğlenmek gibi amaçlarla eski filozoflardan biri tarafından icat edildiği ileri sürülmektedir." (Durmuş 2003: 221). Bunun yanı sıra lugazın ortaya çıkışı İslami temellere dayandırılarak açıklanmaya çalışılır. Bir hadiste Hz. Peygamber etrafındakilere yaprak dökmeyen ve Müslüman'a benzeyen ağacın hangisi olduğunu

¹ Taşköprizade Mehmed'in bu eseri, babası Taşköprizade Ahmed'in *Miftâhu's-sa'âde* adlı eserinin Türkçeye tercümesidir (Kutluer 2005: 19).

sorar. Kimse bu soruyu cevaplayamayınca kendisi hurma ağacı olduğunu söyler. Bazı İslam âlimleri, bu hadisten hareketle lugaz üslubunu kullanarak öğretici nitelikte eserler kaleme alır (Durmuş 2003: 221).

Bazı ulema tarafından lugaz, boş bir uğraşı olarak değerlendirilmiş; hatta bunla uğraşanlar cahil ve zevksiz olarak addedilmiştir (Durmuş 2003: 222). Örneğin Bedr-i Dilşad'ın *Muradname* isimli eserinde anlaşılması güç şiirler manasız olarak değerlendirilmiştir. Bu tip sözlere, emek vermeye dahi hacet yoktur. Bilmece tarzı şiir yazarlar, kendini "şair" olarak bile nitelememelidir.²

Eger şi'r eydürsen iy nâm-dâr

Açuk söyle gizlü deme zinhar

Anun gibi söze emek yimegil

Sen özüne şi'r ehliyim dimegil (Ceyhan 1997: 662)

Lugazı faydasız görenlerin aksine bu ilmin, zihni geliştirdiğini söyleyenler de olmuştur. Bir düşünce mecazdan daha kapalı bir biçimde aktarıldığından lugaz, beyan ilmi kapsamında bir disiplin sayıldığı gibi zihni geliştirmesiyle felsefe ve mantık gibi aklî ilimlerden de kabul edilmiştir (Durmuş 2003: 221). Lugazda sorulan nesnenin özellikleri mecazî bir anlatımla sıralanırken âdeta muhatabının zihninde bir resim şekillenmeye başlar. Cevabı bulmak adına zihnini harekete geçiren kişi, bu şekilde bir beyin egzersizi yapmış olur. Tabii ki her şeyden önce muhatabın cevabı bulabilmesi için ilgili nesnenin, kişi tarafından biliniyor olması elzemdir. Bu yüzden lugazı cevaplamak, belli bir düzeyde kültürel birikim de gerektirmektedir.

Lugazın İlgili Olduğu Türler

Lugaz hakkında bilgi veren edebiyat kaynaklarında genellikle lugazla birlikte veya ardı sıra söz konusu edilerek açıklanan muamma, lugazla en çok karıştırılan türdür. Edebiyatımızda bir ismin gizlenmesi şeklinde düzenlenmiş bilmecelelere muamma denmiştir. Muammalar, başlangıçta Allah'ın doksan dokuz ismi (esma-i hüсна) hakkında düzenlendiği halde sonradan insan isimleri için de yazılmıştır (Bilkan 2000: 11-12). Lugazda ise esma-i hüсна ve insan isimleri dışındaki her şey konu olabilir. Ayrıca lugazda kalıplaşmış başlangıç ve bitiş ifadeleri varken muammada yoktur. Muammalara göre lugazlar, daha uzun olabilmektedir. Ayrıca muammayı çözmek, lugaza nazaran daha zordur (Saraç 2013: 293).

"Her iki sanatın da beyan ilminin dalı olması ve amaçlarının cevabı gizleme olması sebebiyle lugaz ve muammanın özelliklerinin birbirine karıştığı bu tür manzumeler mevcuttur. Bu manzumelere muamma bertârîk-i lugaz (lugaz yollu muamma) denir." (Alkan 2020: 10). *Nabî Divanı*'nda bu şekilde tertip edilen manzumeler için kullanılan bir diğer adlandırmanın da "lugazgüne" olduğu görülür (Bilkan 2011: 1325). Örneğin, *Nevres-i Kadim Divanı*'nda "lugaz-ı mu'ammâ-güne bî'smi Osmân" başlıklı manzumede sorulan şey,

² Bedr-i Dilşad konuyla ilgili fikrini, muamma üzerinden beyan ediyor olsa da aynı görüşler, lugaza izafe edilebilir. Zira hem lugaz hem de muammada maksat, sözü gizli demektir.

muammadaki gibi bir isimdir. Ancak cevap olan “Osman” kelimesi, lugaz üslubu kullanılarak tarif edilmiştir. O halde cevabı, muamma; üslubu, lugaz olan bu manzumede, muamma ve lugazın iç içe geçtiği görülmektedir.

Nedür ol ism-i hoş-müsemmâ kim

Pek sever anı tab-ı çâlâkim

Aded-i harfi beş velî dür-i yâb

Altı yüz altmış bir oldı hisâb (Akkaya 1994: 534)

Lugaz ve muamma terimlerinin birbiri yerine kullanıldığı da müşahede edilir. Örneğin *Mahmud Faiz Divanı*'nda müellif, lugaz şeklinde yazdığı şiire muamma başlığı atmıştır.

Muamma Şudur:

Bir acâib nesne gördüm sâf-rû hem çâr-pâ

Var yigirmi başı tutmuş âlemi ser-tâbe-pâ (Koşar 2019: 185)

İlgili örneklerinin sayısının daha da arttırılabileceğini³ belirterek bu durum, bazı şairlerin iki terim arasındaki farkı bilmemesi veya bu iki terimi birbiri yerine kullanmakta bir sakınca görmediği şeklinde açıklanabilir.

Lugazla karıştırılan bir diğer tür ise halk arasında halen daha canlılığını koruyan bilmecelecilerdir. Bilmeceleciler, hemen her mevzuyu karakteristik bir veya birkaç yönüyle içine alan daha çok manzum ve soru mahiyetinde, söyleyeni meçhul, kadim zamandan günümüze kadar süregelen halk mahsulleridir (Çelebioğlu ve Öksüz 1995: 7). Lugazları, halk bilmecelecilerinden ayıran temel özellik vezin olmakla beraber bir diğer fark ise halk bilmecelecilerinin anonim olmasına mukabil, lugazları söyleyenin belli olmasıdır (Çelebioğlu ve Öksüz 1995: 19). Lugaz, divan şiirinin şekil ve içerik formuna uygun bir şekilde tertip edilen bilmece gibidir. Her iki anlatıdaki temel özellik aslında aynıdır. Sorulmak istenen nesne, remiz yoluyla muhatabına çeşitli kelime oyunları ile aktarılır ve ondan bilmesi istenir.

Lugaz, muamma ve bilmece kendi içinde benzerlik gösteren türler olduğundan her üç terimin birbiriyle karıştırıldığı vakidir. Anadolu sahasında “bilmece”yi karşılamak üzere lugaz ve muamma terimlerinin söylenmesi ayrıca bir ritüel halinde düzenlenen “askı”nın muamma ve lugaz terimlerini ihtiva edecek şekilde kullanılması bahsi geçen durum için örnek teşkil etmektedir (Aça 2008: 199).

“Askı ve muamma”, âşık toplantılarında âşıkların kültürel birikimleri ve sanatsal yeterliklerini ölçmek üzere şiir biçiminde yazılan bir bilmecelecidir. Bu, bir yönüyle divan edebiyatında lugaza, bir yönüyle halk edebiyatında bilmeceye ve âşık karşılaşmalarındaki bağlama türüne benzemektedir. Ancak askı geleneğinin, kendine has icra töreleri içinde dinleyici ve izleyicisine sunulduğunu belirtmek gerekir (Düzgün 2008: 271).

³ *Nazir İbrahim Divanı* (Şengün 2006: 941-942), *Seyyid Vehbî Divanı* (Dikmen 1991: 706), *İsmail Hikmetî Divanı* (Sona 2012: 255) ve *Suturî Divanı*'nda (Adaş 2008: 487) da benzer kullanımların olduğu görülmektedir.

Klasik Türk Edebiyatında Lugaz

Klasik Türk edebiyatında İlk örneklerine 15. yüzyılda rastlanılan lugaz, sadece Osmanlı sahasında değil, Çağatay sahası Türk edebiyatında da görülmüş; Sekkakî, Şiban Han, Ali Şir Nevayî ve Sanî gibi şairler, sayıca dikkate değer lugaz yazmışlardır (Alkan 2020: 18). Osmanlı sahasını kapsayacak şekilde lugaz yazan şairler tetkik edildiğinde yüzyıllara göre şöyle bir dağılım ortaya çıkar:

15. yy

Dede Ömer Ruşenî (öl. 1486-87) (Tavukçu 2005: 247-248), Ahmed Paşa (öl. 1496) (Tarlan 1992: 301), Ahmed-i Rıdvân (öl. 1528-1538) (Çeltik 2017: 561, 564).

16. yy

Lamiî Çelebi (öl. 1531) (Burmaoğlu 1983: 364-370), Gelibolulu Sürurî (öl. 1562) (Ünver 2010: 601), Vizeli Behiştî (öl. 1571-72) (Aydemir 2018: 421), Üsküdarlı Aşkî (öl. 1576) (Uzun 2011: 654-660), Sâdık (öl. 1588) (Sunal 2014: 792-793), Kelamî (öl. 1595-96) (Karlıtepe 2007: 454-455, 457), Gelibolulu Ali (öl. 1600) (Aksoyak 2018: 1379-1380), Muhyî-i Gülşenî (öl. 1604) (Yaşar 2019: 441, 679-681), Ravzî (öl. 1600'den sonra) (Aydemir 2017: 407, 409).

17. yy

Nehcî Mustafa Dede (öl. 1680) (Aslan 2017: 104-105), Nazif (öl. 1693) (Darıcık 2006: 376), Bosnalı Asım (öl. 1710) (Kurtoğlu 2018: 375-376), *Dîvân-ı Lugaz* adıyla bilinen ilk lugaz divanının sahibi Himmetzade Abdî⁴ (öl. 1710) (Alkan 2020: 22), Nâbî (öl. 1712) (Bilkan 2011: 1323, 1326-1349), Naci Ahmed Dede (öl. 1712) (Kırıkaş 2001: 205), Bosnalı Alaeddin Sabit (öl. 1712) (Karacan 1991: 571-574), Vahyî (öl. 1718) (Taş 2017: 267-290).

18. yy

Edirneli Kamî (öl. 1724) [Erişen Yazıcı 2017: 294-301 (bunlardan ikisi Farsçadır.)], Kırımlı Rahmî (öl. 1725) (Elmas 1997: 236-238), Yahya Nazım (öl. 1727) (Çakır 2018: 1191-1197), Nedim (öl. 1730) (Macit 2016: 228-229), Arpaeminzade Mustafa Samî (öl. 1733) (Oğuz 2017: 292-293), İzzet Ali Paşa (öl. 1734) (Oğuz 2019: 275-281), Sakıb Dede (öl. 1735) (Arı 2018: 748-750), Seyyid Vehbî (öl. 1736) (Dikmen 1991: 701-714), Subhizade Feyzî (öl. 1739) (Gündüz 1997: 143-153), Reşit (öl. 1739-40) (Ertürkoğlu 2014), Mirzazade Salim (öl. 1743) (Güfta 1995: 362-370), Antakyalı Münif (öl. 1743-44) [Kılıç 1995: 305-310 (lugazlardan biri Arapçadır.)], Mustafa Fennî (öl. 1745) (Demirkazık 2009: 798, 820-867), Diyarbakırlı Hamî Ahmed (öl. 1747) (Yılmaz 2017), Neylî (öl. 1748) (Kılıç 1994: 434-441), Mehmed Rasim (öl. 1756) [Öksüz 2010: 226-229, 232, 236-237 (eser içerisinde başka şairlere ait lugazlar da vardır.)], Ramiz (öl. 1759) (Polat 2003: 319-322), Amasyalı Âkif (öl. 1760) (Ocak 2019: 65), Nevres-i Kadim (öl. 1762) (Akkaya 1994: 533-534), Ratib Ahmed Paşa (öl. 1762) (Kılıç 1996: 379-385), Nebzî (öl. 1762'den sonra) (Okumuş 2007: 258-260, 268), Haşmet (öl. 1768) (Arslan ve Aksoyak 2018: 236-237), Lebib (öl.

⁴ Himmetzade Abdî'nin *Divan-ı Lugaz* eseri üzerine Nihat Öztoprak, 2007'de "Himmetzâde Abdî'nin *Dîvân-ı Lugazı*" adıyla bir çalışma yapmıştır.

1768) [Kurtoğlu 2017: 410-418 (lugazların ikisi Arapçadır.)], Şehdî (öl. 1769) (Bayındır 2008: 363-382), Seyyid Mehmed (öl. 1770) (Poyraz 2008: 518-527), Çeşmizade Reşid (öl. 1770) (Uluocak 1998: 272-274) İsmail Hikmetî (öl. 1773) (Sona 2012: 255-256, 494-496, 595, 768-772, 881, 997-999), Nazir İbrahim (öl. 1774) (Şengün 2006: 937-943), Nüzhet Ömer Efendi (öl. 1778) (Çabukel 2003: 252-253), Fitnat Hanım (öl. 1780) (Çeçen 1996: 387-390), Sabih Ahmed Dede (öl. 1783) (Özdingiş 1998: 821-829), Sermed (öl. 1787) (Ergün 2004: 202-204), Esadzade Mehmed Çelebi (öl. 1790) (Epaçan 1999: 330-331), Mehmed Şerif (öl. 1790) (Yağcı 2006: 272), Şeyh Galib (öl. 1799) (Okcu 2011: 587-588), Neyyir Dede (öl. 1800) (Altunel 1995: 161), Muvakkitzade Pertev (öl. 1807-8) (Bektaş 2017: 509-510), Sünbülzade Vehbî (öl.1809) (Yenikale 2017), Ebubekir Samî Paşa (öl. 1813) (Tozlu 2005: 320-331), Hanyalı Nurî Osman (öl. 1815) (Aydın 2009: 551-556), Ebubekir Celalî (öl. 1818) (Sarıkaya 2008: 481-482), Kasımpaşalı Salik (öl. 1800'den sonra) (Kılıç 1998: 624-627), Hasmî (öl. ?) [Selçuk 2007: 188 (var olan lugaz Farsçadır.)], Piriştineli Nurî (öl. ?) (Egüz 2009: 495-500).

19. yy

Yenişehirli İzzet (öl. 1821-22) (Nar 2016: 500), Enderunlu Vasıf (öl. 1825) (Gürel 1999: 695-696), Sutturî (öl. 1828'den sonra) (Adaş 2008: 486-487, 503-504), Cesarî (öl. 1829) (Orhan 2012: 933-935), Enderunlu Halim (öl. 1830) (Turgutlu 2008: 208-211), Daniş Mehmed Bey (öl. 1830) (Özavar 1993: 162), Diyarbakırlı Azmî (öl. 1831) (Duyamaz 2010: 397-404), Pertev Paşa (öl. 1837) (Azarkan 2013: 201), Raif (öl. 1847) (Yıldırım 2016: 276-277), Leyla Hanım (öl. 1848) (Arslan 2003: 336-340), Nafî (öl. 1850) (Çavuşoğlu 2012: 695-697), Sadullah İzzet (öl. 1855) (Atik 2016: 566, 569-572), Selanikli Meşhurî (öl. 1857) (Aydemir ve Çeltik 2017: 107), Cazib (öl. 1857'den sonra) (Yılmaz 2010: 542-544, 547-548), Şeref Hanım (öl. 1858) (Arslan 2018: 388-392) Fatın (öl. 1866) (Erdoğan 2007: 247-248), Mahmud Faiz (öl. 1867) (Koşar 2019: 184-185), Feyzî Halil Bey (öl. 1889) (Yurttaş 2007: 417), Manastırlı Salih (öl. 1899) (Kalço 2019: 234-235), Ahmed Badî (öl. 1908) (Okmak 2008: 221).

Hulasa lugazın en çok hangi yüzyılda yazıldığına bakıldığında özellikle 18. yüzyılda bu oranın daha fazla olduğu görülür. Bu yüzyılda Mustafa Fennî Efendi lugazlarının sayısı ve niteliği dolayısıyla bu türün en önemli temsilcilerinden biridir. Aynı yüzyılda Reşit⁵ ise lugazlardan teşekkül eden bir divan tertip etmiştir.

Lugazlar, genellikle manzum olarak kaleme alınmıştır. Nesir şeklinde yazılan lugaz sayısı oldukça azdır. Neylî (öl. 1748) (Kılıç 1994: 441), Nazir İbrahim (öl. 1774) (Şengün 2006: 942-943), Nüzhet Ömer Efendi (öl. 1778) (Çabukel 2003: 252-253) mensur lugaz yazan şairlerden bazılarıdır.

Lugazlar, divanların çoğunlukla son kısmında “elgaz” veya “lugazat” başlığı altında yer almıştır. Divanlarda bulunan lugazların dışında müstakil olarak yazılmış lugaz mecmuaları, diğer mecmualar ile cönkler içerisinde bulunan lugazlar ve lugazlar hakkında yapılmış şerh çalışmaları da lugazla ilgili örnekleri müşahede edebileceğimiz kaynaklardandır. Özellikle lugazlar hakkında yapılmış şerh çalışmaları, lugazların nasıl çözümleneceğine dair yol gösterici olabilir. Zira klasik Türk edebiyatında lugazların nasıl çözümlenebileceğine dair teorik bir eser -şu anki bilgilere göre- maalesef yoktur. Mevcut lugazlar incelendiğinde ise Arap

⁵ Reşit Efendi'nin *Divan-ı Lugaz* eseri üzerine Eren Ertürkoğlu yüksek lisans çalışması yapmıştır.

edebiyatındaki lugazın hallini ihtiva eden başlıkların⁶ veya klasik Türk edebiyatında muammanın⁷ çözümlenmesine yönelik hazırlanmış kaynaklardaki maddelerin lugazlara tatbik edilebileceği görülür.

Lugazların Çözümüne Dair

Bazı lugazlarda ipucu bulunmasına rağmen çözümlenmesi zordur. Bunlara “işarî lugaz” denir (Durmuş 2003: 221). Bu tip lugazların haricinde kalan yani çözümlenmeye elverişli olan lugazlar, ipucunun aktarılış şekline göre lafız (telaffuza dayalı) ve mana lugazları olmak üzere ikiye ayrılır (Tahir el-Cezairî 1885: 57):

1. Mana Lugazları

Vasfedilen nesnenin kendi sıfat ve özelliklerinden bahsederek nesneye işaret edilmesidir (Tahir el-Cezairî 1885: 47). Divan şairleri, cevabı aranan nesnenin ön plana çıkan özelliklerinden veya muhatabının zihninde şekillenmesine aracı olacak unsurlardan faydalanmak suretiyle çeşitli ipuçları verirler. Bu ipuçları ise genellikle başka bir şeyle benzetme ilgisi kurularak aktarılır.

Cevabın sefine(gemi) olduğu aşağıdaki lugazda ayaksız, cansız ve başsız olduğu halde baştanbaşa dünyayı gezen şeyin ne olduğu sorulur. Şair, gemiyi insan ile bağdaştırır ama ilk mısradaki ayaksız, cansız ve başsız olduğu halde baştanbaşa dünyayı gezen şeyin ne olduğu sorulur. Şair, gemiyi insan ile bağdaştırır ama ilk mısradaki ayaksız, cansız ve başsız olduğu halde baştanbaşa dünyayı gezen şeyin ne olduğu sorulur.

Nedir ol bî-kadem bî-cân u bî-ser

Yürür dünyâyı geşt eyler ser-â-ser (Sona 2012: 999)

Piriştineli Nurî'nin (öl.?) mesnevisinde gümüş endamlı, namı tüm cihanda yayılan, aslı Acem'den gelen, halkın ağzında çaresizce yanarak dolaşan, hizmet etmek için bir ayak üstü gezen gibi çeşitli benzetmeler yapılarak tarif ettiği nesne “nargile”dir.

Nedir ol dilber-i sîmîn-endâm

Buldu âlemde aceb şöhret-i tâm

Aslını sorma anın nesli Acem

İsfahân'dan gelip oldu hem-dem

Halkın ağzında gezer bî-çâre

Ol sebeble yanar ammâ nâra

Bir ayak üzre gezer hizmetde

⁶ “Lugaz lafız ve mâna lugazları olarak iki temel kategoriye ayrılır. Lafız lugazlarının birden çok mânaya sahip kelimenin uzak veya karşıt anlamını kastetmek (tevriye, lahn, melâhin, mugalata ma'neviyye), kelimeyi anlamlı sözcüklere bölüp verilen müterâdifleriyle bilinmesini istemek, iki kelimeyi bitişik yazmak, bir kelimeyi parçalayıp yazmak, hemzeliyi yumuşatmak (teshîl), nokta değişikliği yapmak (tashîf), tersinden okumak (kalb) ve başka bir dile nakletmek gibi birçok çeşidi vardır.” Mâna lugazlarında ise bir şeyin anılan vasıflarıyla kendisinin bilinmesi istenmektedir (Durmuş 2003: 221).

⁷ Muammayı tertib veya hall için lugazın aksine teorik eserler yazılmıştır. Buna göre muamma a'mâl-ı tahsilî, a'mâl-ı tekmi, a'mâl-ı teshilî ve a'mâl tezyilî olmak üzere dört sınıfa ayrılır. “Tahsilî bize muammanın harflerini verir; tekmi bu harfleri eğer dağınık ise toplar, fazlaları düşürür, yerlerini tayin eder; teshilî hall yollarını kolaylaştırmak için lâzım gelen işaretleri verir; tezyilî de harflerin hareke, sükûn, tahfif, teşdîd gibi hâllerini tayin eder.” (Tarlan 2019: 285).

Nûriyâ hem-dem olur hâcetde (Egüz 2009: 499)

Cevabın “soğan” olduğu örnekte nükteli/mizahî bir anlatım tercih edilmiştir. Zarfı yapısından dolayı türlü elbiseler giymiş biri olarak tahayyül edilen soğan, başı kesilecek bir mahkûm gibidir. Başı kesildiği an ise celladı merhamete gelip ağlayacaktır.

Ol nedür kim giymiş envâ-i libâs
Cümleden ber-ter tutarlar anı nâs

Sâhibi anı ayağından asar
Lâzım olsa ibtidâ başın keser

Başını kesdikde sonra rahm ider
Ağlayup ol dem gözi yaşın sile (Özerol 2018: 47)

2. Lafız Lugazları

“Lafız lugazları, harflerin ve kelimelerin yapısını kullanarak ya da kelimenin farklı anlamlarından yararlanılarak kurulan lugazlardır.” (Alkan 2020: 66). Bu lugazlarda cevabın; harflerini vermek, Arapça veya Farsça karşılığını zikretmek, eş anlamlısını söylemek veya kelimeyi hecelere bölmek suretiyle cevaba dair ipuçları verilir.

Cevabın tahminini kolaylaştırmak maksadıyla verilen ipuçları şu şekilde tasnif edilmiştir (Demirkazık 2010: 55-65).⁸

2.1. Eş ve Benzer Sesli Sözcüklerin Kullanımıyla Verilen İpuçları

Haşmet Divanı'ndan alınan örnek lugazda sorulan şey, “lahana”dır. Helva sohbetlerinde bulunan, gül gibi kat kat elbisesi olan, bağırsakları çalıştıran gibi lahananın çeşitli özelliklerinin mecazî bir söylemle aktarıldığı manzumede “lahn” kelimesi geçmektedir. Lahn, dilde ve kıraatte hata yapmak demektir (Çetin 2003: 55). Haşmet (öl. 1768), “lahn” ve “lahana”nın benzer sesli olmasından istifade ederek lugazın cevabını tahmin hususunda muhatabına yardımcı olmuştur.

Var ocaklıyla anın germiyyeti
Münhasır zâtına halvâ sohbeti
Câmesi kat-ber-kat olmuş gül gibi
Kûn-ı yâri ötdürür bülbül gibi

Haşmetâ bu nüktemiz fehm olunur
Lahn evlâd-ı Arab'da bulunur (Arslan ve Aksoyok 2018: 237)

⁸ Çalışmada bahsi geçen başlıkların son ikisi hariç (2.7 ve 2.8) diğerleri H. İbrahim Demirkazık'ın, 2010 yılında Fennî'nin lugazları üzerine yaptığı çalışmadan hareketle oluşturulmuştur.

*Şerh-i Lugaz-ı Ragıb*⁹, “ayn” harfi hakkında yazılmış; yüz kırk sekiz lugazın şerhini içeren mensur bir eserdir (Gür 2006: 58). Bu yüz kırk sekiz lugazın tamamında “ayn” kelimesi, gerçek veya mecazî anlamlarına tekabül edecek şekilde sorulmuştur. Aşağıdaki örnekte ayının, güneş manası göz önünde bulundurularak kelimenin müteradifi “şems” kullanılmıştır. Şems-i Tebrizî söylenerek “ayn”ın ima edildiği mensur lugaz ve şerhi şu şekildedir:

“Kavluhu: Şems-i Tebrizî ve Şeyh Magribî kendidür hem Mevlevî ve hem Nuri ve hem Nakşibendîdür.

Ekulu: Şems mürâdifi olan ayndur. Ve bu elfâzun ana salâhatı zâhirdür.” (Gür 2006: 73)

2.2. Kelimelerin Hecelerinin Bölünmesi ya da Birleştirilmesi Yoluyla Verilen İpuçları

2.2.1. Kelimelerin Bölünmesi Yoluyla Ortaya Çıkan İpuçları

Leyla Hanım Divanı’ndan alınan aşağıdaki örnekte, lugazın cevabı “çizme, ayakkabıdır” (Arslan 2003: 84). Beytin ikinci mısraında ise “çizmek” fiili kullanılmış ve cevabı bulacak kişiye kelimenin eş anlamlı olmasından faydalanılarak ipucu verilmiştir.

Bu mu’ammâyı bana kim fethi der ise eger

Usturayla **çizmedi** kulağını eyle hazer (Arslan 2003: 340)

Mirzazade Salim (öl. 1743), her iki lugazın cevaplarını “kirpiğin” ve “umûm” kelimeleri içerisine gizlemiştir. İlkinde dört ayaklı denerek tarif edilmek istenen şey “kirpi” iken ikinci lugazdaki ise “mum”dur.

Çâr-pâdur diyü nâmın dirler

Kirpigin yummaz atılsa oklar (Güfta 1995: 366)

Âleme böyle hüçûm üzre

İncinilmez gamı **umûm** üzre (Güfta 1995: 365)

2.2.2. İki Kelimenin Kimi Hecelerinin ve Seslerinin Birleştirilmesi Yoluyla Ortaya Çıkan İpuçları

Divanında sayıca fazla lugaz örneği bulunan Mustafa Fennî Efendi, “kerem et” kelimelerinin birleştirilmesiyle lugazın cevabı olan “kiremit”e işaret eder.

Bir lugazdur bu da begüm böyle

Kerem it¹⁰ bulmağa heves eyle (Demirkazık 2009: 844)

Yine *Fennî Divanı*’nda cevap olan “kurbağa”, birinci mısradaki “okur” fiilinin son hecesi ile “bağı” sözcüğünün mecmudur. Mustafa Fennî, “kurbağa” yanıtını göstermek için beytin anlamını kurban etmeden kelimeleri ustalıkla sıralamayı başarmıştır.

Yârimun beste **okur bâğı** kenârında her ân

⁹ Söz konusu metin Keçecizade İzzet Molla’nın, Koca Ragıb Paşa’nın lugazına yaptığı şerh diye biliniyor olsa da bu konu tartışmalıdır (Gür 2006: 58).

¹⁰ Beyit içerisindeki ipucu, divan üzerine çalışma yapan H. İbrahim Demirkazık tarafından koyu olarak gösterilmiştir. (Demirkazık 2009: 844)

Anun âhengini gûş itmede her dem cânân (Demirkazık 2009: 849)

2.3. Kelimelerdeki Harflerin Yerlerinin Değiştirilmesi Esasına Dayanan İpuçları

Reşit Efendi'nin (öl. 1739-40) lugazlardan oluşan divanından alınma aşağıdaki örnekte cevap "zurna (زورنا)"dır. "Zurna"nın harfleri, manzumenin sonunda yer alan "pür naz" (پرناز) lafzında kullanılmıştır.

Anı bilmeyen cihânda âzdur

Halk içinde şöhreti pür-nâzdur (Ertürkoğlu 2014: 82)

"Sakal" sözcüğünün cevap olduğu lugazda ise "şîr" kelimesinin tersten okunmasıyla muhataba yanıt hakkında bilgi verilir. Şîr kelimesinin tersi rîş, Farsçada sakal anlamındadır (Devellioğlu 2003: 1045).

Rûy-ı yâri gelse seyrân eylese

Şîr olur gördükde cevlân eylese (Ertürkoğlu 2014: 83)

2.4. Eş ve Yakın Anlam İlgisinden Yola Çıkılarak Verilen İpuçları

Bu başlık altında, cevabın Arapça veya Farsça karşılıklarının ipucu olarak verildiği durumlar da göz önünde bulundurulursa çeşitlilik gösteren zengin bir kullanımın olduğu görülür. Aşağıda cevabı "kızak" olan lugazda, muhataba yol gösteren kelimeler "duhter" ve "sefid"dir. Kız, kerime (Devellioğlu 2003: 217) anlamındaki Farsça "duhter" ve beyaz (Devellioğlu 2003: 1085) manasındaki Farsça "sefid" sözcükleri birleşince "kızak" lafzı türemiştir.

Bezmümüzde olsa bir duhter sefid

Feth olurdu bu mu'ammâ-yı cedîd (Demirkazık 2009: 859)

Bir şeyi tutmaya yarayan "maşa" gereci, lugazı bulacak kişiye Arapça "keyfe mâ yeşâ (nasıl isterse, istediği gibi)" söylemindeki "ma yeşâ" ifadesiyle tahmin ettirilmeye çalışılır.

Bunu her kim bilür ol merd-i dâna

Ola mâlik birine keyfe mâ-şâ (Ertürkoğlu 2014: 92)

"Tavla zarı"nın anlatıldığı manzumede ağlayan, inleyen manasındaki Farsça "zâr" (Devellioğlu 2003: 1362) sözcüğü kullanılarak cevaba dair işaret, okuyucunun dikkatine sunulur. Aynı örnekte sorunun bilinmesine yönelik başka işaretler de vardır. Bunlar: "Bâzâr" kelimesinde saklı "zâr" ifadesi ve cevabın ebcetteki değerinin iki yüz sekize tekabül ettiği. Ayrıca "zâr" lafzının üç harfle yazıldığı da belirtilir. Neticede aynı manzume içerisinde lafza dayalı birden fazla dolambaçlı söylemin varlığı söz konusudur.

İkisi bir cümlede hizmet-güzâr

Halk anlardan eder feryâd u zâr

Geh murâdun üzre eyler hizmeti

Geh bozar bâzârı virmez fursatı

İki yüz sekiz adeddür harfi üç

Fikr olinsa feth olur zan itme güç (Ertürkoğlu 2014: 63)

2.5. Harflerle İlgili İpuçları

Lugazı çözecek kişiye, yanıtın kaç harften oluştuğu söylenmesiyle ipucu verilebilir. Aşağıdaki örneklerde cevabı “baht” ve “isim” olan iki ayrı lugazda lafzın üç harften meydana geldiği ifade edilmiştir.

Ol nedür kim kimseler bilmez nedür

Lafzı da üç harf ile ferhundedür (Ertürkoğlu 2014: 85)

Lafzı üç harf ile ma'nâ-âşinâ

İsm ile olmaz müsemmeden cüdâ (Ertürkoğlu 2014: 86)

2.6. Ebcet Hesabı ile Verilen İpuçları

Cevaba dair ipuçlarının ebcet hesabı ile verildiği de olmuştur. *Raif Divançesi'*nde bazen devlet erkânının ön saflarında bulunur bazen de mutfakta hizmet eder şeklinde tarif edilen ve hemen sonra harfleri toplamının elli beş olduğu söylenen nesne “külâh”tır.¹¹ Külâh/Küle, ebcette elli beşe tekabül etmektedir [ك (20) + ل (30) + ة (5)].

Gâh sadr-ı meclisi eyler makar

Gâh matbah dahi hizmet eder

Başı öndür hem dahi ayağı baş

Cümlesi oldu anın hem elli beş (Yıldırım 2016: 277)

Salahî'nin (öl. 1783) Âşık Ömer'in (öl. 1707) lugazına yaptığı şerhte, “kalem” anlatılırken ebcet hesabından faydalanılmıştır. Zaten bir şerh çalışması olduğundan dörtlüğün akabinde yanıtın “kalem” olduğu ifade edilerek Âşık Ömer'in verdiği ipuçları gösterilmiştir.

Pes gönül misâli çağlar akar her yana

Bu cevâbım işidenler kalur elbette tana

İki nokta üç hurûf su'âlin itdin sen bana

Biri yüz biri otuz biri kırk mîmden çıkar

Şerh kısmı: Yani kalem lafzının muamma-güne lügâzını iki nokta üç hurûf ol dört kitâb andan çıkar, mısraıdır. Bir kimse andan suâl eylemiş. Ol dahi remz ile cevâb olmak üzere üç harfin biri yüzdür. Yanî yüz adedinin medlûlî olan kâf'dır. Ve biri otuzdur, yanî otuz adedinin medlûlî olan lâm'dır. Ve biri kırkdır, yanî kırk adedinin medlûlî olan mîm'dir. Pes kâf, lâm, mîm mürekkeb olıcak kalem olduğu zâhirdir (Salahî 25b-26a).

¹¹ “Daha çok keçeden ucu sivri olarak imal edilen külâh Osmanlı'da kullanılan bir çeşit başlıktır. Her tabakadan insanın giydiği bu başlık, yapımında kullanılan ham madde ve kullanan kesime göre farklı isimlerle anılır.” (Öztoprak 2010: 142). Şair, külâhı anlatırken bazen “sadr-ı meclisde” bazen de “matbahda” demesindeki amaç külâhın her kesimden insanın kullandığını ima etmektir.

2.7. İki Kelimeden Mükrekkep Cevabın Bir Kelimesinin Söylenmesiyle Verilen İpuçları

Bazı lugazların cevapları, iki kelimeden oluşmaktadır. Şairlerin, bu tür cevapların sadece bir kelimesine yer vererek lugazı çözmeyi niyetlenen kişiye yardımcı olduğu görülür. Altta “saat anahtarı”nın tarif edildiği örnekte, saat sözcüğüne yer verilmiştir.

Bâl ü per yok âdemi hayrân eder

Sâ’ati gelse hemân cevân eder (Ertürkoğlu 2014: 61)

“Mühr-i Süleyman”ın anlatıldığı bir diğer örnekte ise Süleyman adı zikredilir.

Eger itse derûnından güzer bâd

Ola taht-ı Süleymân gibi berbâd (Çakır 2018: 1193)

2.8. Cevabın Manzume İçerisinde Zikredilmesiyle Verilen İpuçları

Bazı lugazlarda cevap, direkt olarak ifade edilmiştir. Şairler, lugazın cevabı budur gibi ayan beyan bir söylemle değil, anlam bütünlüğüne göre ilgili kelimeyi manzumeye yerleştirerek yanıtı bir şekilde söylemiştir. Burada kelimenin ifade ediliş şekli Arapça, Farsça karşılığı veya müteradifi değil; bizatihi cevabın kendisidir. Diğer lafız lugazlarına göre ima edilen kelime sarihtir. Cevabın “şem” olduğu aşağıdaki örnekte “şem-manend” ifadesine yer verilmiştir.

Çeker pâyını bend-i âhenine

Derûnî şem-manend ola gülşen (Burmaoğlu 1983: 367)

Nebzî Divanı’nda ise daha farklı bir kullanım vardır. Şöyle ki cevapların hepsi makta beyitlerinin son kelimesinde zikredilmiştir (Okumuş 2007: 45). Nebzî (öl. 1762’den sonra), lugazını bilecek kişiye bir çift pâ-pûş (pabuç) vereceğini söyler ki zaten lugazın yanıtı “pâ-pûş”tur.

Bilesin bu lugazı ol hâmûş

Vire Nebzî sana bir çift PÂ-PÛŞ (Okumuş 2007: 260)

Lugazların Şekil Özellikleri

Lugazlar, daha çok mesnevi nazım şekli ile yazılmıştır (Alkan 2020: 105). Bunun yanı sıra gazel, kaside, kıta, nazm, rübai, tuyuğ ve matla, lugazların yazıldığı diğer nazım şekillerindedir. En çok tercih edilen vezinler ise fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün ve fe’ilâtün mefâ’ilün fe’ilün kalıplarıdır (Alkan 2020: 115). Şairler, lugaz yazarken muammanın aksine mahlas kullanmayı tercih etmişlerdir.

Lugazların Muhteva ve Anlatım Özellikleri

Lugazların kendine mahsus birtakım anlatım özellikleri vardır. Konuyla ilgili manzumeler incelendiğinde lugazların anlatım hususiyetine dair dikkat çeken ilk şey ise lugazların başlangıcında bulunan bazı kalıp ifadelerdir. Bil nedür ol, bildiniz mi nedir, bildün mi, bir acayib nesne, bir var imiş bir yoğ imiş bil nedür, kimdür ol, ne ... bu kim, ne ... bü’l-aceb, ne şeydir ol ki, nedür kim ol, nedür ol ism kim, nedür, ol ... şey âyâ nedür, ol ne

şeydir ki, ol ne şeydür kim, ol ne, ol nedür, ol nedür bir şey kim, ol nedür kim... kullanılan başlangıç formellerinden bir kısmıdır.

Lugazların bitiminde şair, cevabı çözeceklere yönelik bazı söylemlerde bulunur. Örneğin şair, sorduğu nesnenin zor olduğunu vurgulamak için cevabı ancak bilgi sahibi kişilerin bulabileceğini söyler.

Bu lugaz ey Nazîm ra'nâdır

Hak budur kim bilürse dâ'nâdır (Çakır 2018: 1191)

Hikmetî (öl. 1773) mahlaslı şair, lugazının sonunda cevabı çözecek kişinin adını irfan defterine yazdırmasını salık verir. Çünkü onun bu şiiri, sırlarla doludur.

Hikmetî kim fehm ederse bu lugaz esrârını

Defter-i irfân içinde eylesin ismin beyân (Sona 2012: 768)

Şairler, bu şekilde cevabı bilecek kişinin bilgili olması gerektiğini vurgularken aynı zamanda kendilerini de övmüş bulunurlar. Bundan dolayı bazı lugazların makta beyitleri, şairlerin sanatlarına dair sitayişte bulunduğu birer fahriye beyitleri gibidirler.

Bazı şairler ise lugazlarının bitiminde lugazını çözecek olanları ödüllendireceğini veya takdir edeceğini ifade eder. Şairin bir ödül ortaya koyması veya iyi temennilerde bulunmasının amacı, dikkatleri ilgili manzumenin üzerine çekerek lugazın cevabının bulunması yönünde okuyucuyu şevke getirmektir.

17. yüzyıl şairlerinden Vahyî, yazdığı lugazın âdeta bir define olduğunu ve bunu her kim çözecekse onun yüzlerce aferini hak ettiğini söyler.

Bu lugazdır gûyiyâ genc-i defin

Vahyiyâ fehm idene sad âferin (Taş 2017: 290)

Kırımlı Rahmî (öl. 1725) ve Sabih Ahmed Dede (öl. 1783) lugazlarını çözeceklere iyi temennilerde bulunur. Kırımlı Rahmî, lugazının yanıtını bulacak olana "sağlık ve esenlikle gidesin" derken Sabih Ahmed Dede, "Kevser ırmağından ölümsüzlük suyunu içesin" cümlesini kullanır.

Kim bilirse bunu saadet ile

Yürüsün Rahmiyâ selamet ile (Elmas 1997: 237)

Kim iderse bunda hall-i müşkilât

Havz-ı kevserden içer âb-ı hayât (Özdingiş 1998: 827)

Aşağıdaki beyitte ise yanıtın "ipek böceği" (Arslan 2003: 84) olduğu lugazın bilinmesi halinde -cevabın ipek böceği olmasından ötürü- muhataba Bursa şehrinin malikâne olarak verileceği söylenir.

Kim ki hall eyleser Leylâ bu mu'ammâyı bana

Malikhâne eylerim şehr-i Burûsâ'yı ana (Arslan 2003: 340)

Manzume içerisinde cevabı aranan nesnenin özellikleri, genellikle başka bir nesneye benzetilerek anlatılır. Bundan dolayı teşbih ve istiare lugazlarda en çok kullanılan edebî sanatlardandır. Ayrıca şairler, sorduğu nesneyi mecazların ardına gizlediğinden -cevabın bulunmasını daha da zorlaştırmamak için- sade bir üslubu tercih etmişlerdir.

Lugaz Kelimesinin Divan Şiirinde Kullanımı

Klasik Türk edebiyatında lugaz, kelime itibarıyla de manzumeler içerisinde geçmiştir. Lugaz kelimesini, bazen sözlük bazen de terim anlamını kapsayacak şekilde kullanan divan şairleri, özellikle ilgili kelimeyi anlaşılması güç ve bilinmeyen manalarına tekabül edecek surette ele almışlardır.

Sadık Divanı'nda lugaz ve muamma arasındaki ayrım göz önünde bulundurmaksızın her iki kelime, terim anlamıyla kullanılır. Şaire göre üstü kapalı bir anlatımın olduğu bu türlerde Hz. Muhammed'i anlatacak ifadeler, birer remiz olan "hurûf-ı mukattaa"dır. Aslında Sadık (öl. 1598-99'dan önce) lugaz, muamma ve hurûf-ı mukattaa kelimelerini bir arada zikrederek Hz. Muhammed'in şahsiyetindeki esrarı çözenin mümkün olmadığını vurgulamak istemiştir. Zira her üç kelimenin ortak noktası bilinmezliktir. Şairin lugaz, muamma ve naat olarak nitelendirdiği gazelinde Hz. Muhammed'in evsafı, mukatta harfleri ile açıklanmaya çalışılır.

Mecd ü celâli defterinün remzi Yâ vü Sîn

Lutf u kemâli mashafınun harfi Tâ vü Hâ

Sadık huruf-ı mukatta'dan Hâ vü Mîmle

Oldı lugâz ü na't u mu'ammâsı Kâf u Hâ (Sunal 2014: 284-285)

16. yüzyıl şairlerinden Revanî'nin (öl. 1523-24) de lugaz ve muamma arasındaki farkı dikkate almadan her iki kelimeyi birlikte zikrettiği görülür. Şairin zaten her iki kelimedenden maksadı, "bilmece" anlamını vermektir. Bu yüzden kavramların ayırımının bir ehemmiyeti yoktur. Aşağıdaki beyitte Revanî, "lugaz-güşa" ifadesiyle lugaz çözen kişiyi kastederek bu kişinin, dünya muammasını kolaylıkla cevapladığını söyler. "Lugaz-güşa"nın bulunduğu cevap, kelime-i tevhiddir.

Ne hoş çıkardı mu'ammâ-yı beyt-i dünyâyı

Lugaz-güşâ-yı cihân lâ-ilâhe illa'llâh (Avşar 2017: 33)

Lugazda cevabı aranan nesnenin özellikleri, üstü kapalı bir şekilde nakledildiğinden kelime olarak lugazın, sır ve esrar manalarına gelecek şekilde kullanıldığı da görülür. 17. yüzyıl şairlerinden Talib, sözünün gizli olduğunu ve bu yüzden gönlü aşk ile yanmamış bir kimsenin bu lugazı anlamasının güç olduğunu anlatır. Nasıl ki bir lugazın cevaplandırılması kolay değilse bir sırra vakıf olmak da kolay değildir.

Nükte-i sîrr-ı hafîdür buna vâkıf olmaz

Ne kadar dikkat edüp etse kişi istifhâm

Bu söze tab-ı selîm etse takayyüd anlar

Müşkilât-ı lugazı fehm edemez her dil-i hâm (Şahin 2009: 56)

Nakâm Divanı'nda lugaz kelimesi, gizlilik veya bilinmezlik anlamına gelecek şekilde yer almıştır. Şair, âşıkane üslupla yazdığı gazelinde gönlündeki "gizli nükte"den boş yere bahsedilmesini istemez. Çünkü bu nükteyi kavramaya çalışan kişi, "lugaz deryasında" gark olacaktır.

İtme bu nükte-i mübhemden abes bahs ey dil
Ki seni gark ider âhir bu lugaz deryâsı (Mert 2012: 772)

Nevîzade Atayî (öl. 1635), insanını aklını başından alacak aşk esrarını, lugaz diye niteler. Aşk esrarı, tıpkı çözülmesi güç bir lugaz gibidir.

Esrâr-ı aşk fikrin iden aklın aldurur
Müşkil lugâzdur ol bilemezsen hisâr vir (Karaköse 2017)

Diyarbakırlı Lebib Divanı'nda şair, gönle bir lugaz yapıp çözümlenmesi için meydana atmasını salık verir. Hatta böyle bir lugaz yazacaksa bunun ilk mısrasının "hem hasta hem de sevgilinin saçına bağlı olan şey nedir" şeklinde olabileceğini söyler. Anlaşılan o ki Diyarbakırlı Lebib (öl. 1768-69) gönlün halini o kadar karışık görmüştür ki gönle kendin lugaz yaz der. Zira hasta gönlün, hala sevgilinin saçına bağlı olmasına anlam veremez. Beyitte lugaz kelimesi, terim anlamını ihtiva edecek şekilde yer alır.

Ol nedir hem hastedir hem zülf-i yâre bestedir
Bir lugaz yap kendin ey dil hall için meydâna at (Kurtoğlu 2017: 291)

Aşağıdaki beyitte Âşık Çelebi (öl. 1572), cevabı "dil-i dildâr" olan bir lugaz yazdığını ve cevaplandırması için bu lugazı sevgiliye sorduğunu ifade eder. Sevgili ise kendi gönlünü demirden bir kaleye benzeterek cevaba "Demirhisar" der ve böylesi taşlaşmış bir gönlü, âşiğe armağan eder.

Sordum lugaz idüp dil-i dil-dârı kendüye
Diyver ne didi senün olsun Demirhisar (Kılıç 2017: 128)

17. yüzyıl şairlerinden Kâtibzade Sakıb Dede (öl. 1716-17) lugaz kelimesini -sevgilinin kırmızı dudağı üzerinden- "sır" anlamına gelecek şekilde zikreder. "Leb-i lal", sırlarla dolu olduğundan bir lugaz gibidir. Bu lugazı anlamak için ise dudağın şeker gibi olduğunu bilmek yeterli değildir.

Leb-i la'li o lugazdür çıkar andan şeker
Katı şîrîndür ammâ ki degül mümkün hal (Kırbıyık 2017: 749)

Mahlasını lugaz yollu muamma usulüyle sormuş bir şair olarak Nabî¹², "bozındısudur" redifli gazelinde lugaz kelimesini, bazı harf oyunlar yaparak zikreder. Çok açık bir şekilde yazılmış lugazı, gazel bozuntusudur diye tanımlayan şair, cevabı kolaylıkla anlaşılan bir lugazı muteber görmez. Nabî'nin lugaza, gazel bozuntusudur

¹² Olumsuzluk ön ekleri "nâ" ve "bî"den mürekkep Nâbî ismi, "iki yoktan ne çıkar" denilerek şair tarafından sorulmuştur: Bende yok sabr u sükûn sende vefadan zerre/ İki yokdan ne çıkar fikr idelüm bir kerre (Bilkan, 2011: 186).

demesindeki maksat ise gazel kelimesinin harfleri yer değiştirince ortaya “lugaz” sözcüğünün çıkmasıdır. Lugaz ve gazel kelimeleri arasında kalb sanatı vardır (Gültekin 2013: 114).

Münâsebetledür evzâ-ı temiyeye Nâbî

Lugaz hele kati vâzih gazel bozundısıdır (Bilkan 2011: 581)

“Lugaz” kelimesinin, şiirlerdeki kullanımına ilişkin örnek sayısının artırılabilceği muhakkaktır. Verilen örnekler ise şairlerin “lugaz” kelimesini, genellikle sevgiliye duyulan aşkın bilinmezliğini veya kimi İslami değerlerin esrarını izah etmek amacıyla kullandığını göstermektedir.

SONUÇ

Lugaz, herhangi bir nesnenin adını zikretmeden o nesnenin özelliklerini çeşitli kelime oyunları ile işaret ederek muhatabına soran anlatılardır. Birer bilmece gibi düşünülebilecek olan lugazlar, genellikle muamma ile karıştırılmıştır. Muammada da cevabı aranan isim gizlenerek remz yoluyla sorulur. Ancak her iki tür arasındaki en önemli fark, muammada esma-i hüsnâ ve insan ismi sorulurken lugazda ise bunun dışında kalan her şey muhataba yönlendirilir. Her iki anlatının birbiriyle benzerlik göstermesi ise zaman zaman lugaz ve muammanın divan şairlerince karıştırılmasına sebebiyet vermiş, ayrıca her iki türün özelliklerinin bir arada bulunduğu manzumeler görülmüştür. Bu tip şiirlere ise “lugaz yollu muamma” denmiştir.

Lugazın ne zaman veya hangi gerekçe ile ortaya çıktığı net olmamakla, tartışılan başka bir mevzu ise lugazın faydalı mı yoksa faydasız mı olduğudur. Lugazlar, kimilerince boş ve gereksiz olarak değerlendirilirken kimilerince sorulan nesneyi bulmak adına muhatabın zihnini faaliyete geçirmesi ve öğretici metinlerde kullanabilecek bir üslubu olduğu gerekçesiyle faydalı bulunmuştur.

15. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında görülen lugazlar, özellikle 18. yüzyılda rağbet görmüştür. Bu yüzyılda başta Reşit ve Fennî olmak üzere Edirneli Kamî, Nedim, İzzet Ali Paşa, Neylî, Lebib ... gibi çoğu şair, divanlarında lugaza yer vermiştir. Ekseriyetle manzum şekilde yazılan lugazlar ol ne, ol nedür, ol ne şeydür, bil nedür ol, nedür kim... gibi kalıplaşmış ifadelerle başlamış ve lugazı çözecek olanlara çeşitli vaatlerle sona ermiştir.

Klasik Türk edebiyatında lugazın varlık alanını, sadece bir nesnenin adını gizleyerek remz yoluyla anlatan bilmece türü anlatılardır, diyerek belirtmek ise yeterli değildir. Zira yapılan inceleme neticesinde divan şairlerinin kelime itibarıyla de lugazı manzumelerinde kullandığı görülmektedir. Sözlük ve terim anlamını kapsayacak şekilde “lugaz” kelimesine yer veren şairler, ilgili kelimeyi genellikle “zor ve anlaşılması güç” manasında işlemişlerdir. “Lugaz” kelimesi, daha çok sevgiliye duyulan aşkın dile getirildiği manzumelerde zikredilmiş; bu aşkın gizli olduğu ve herkes tarafından bilinemeyeceği düşüncesi “lugaz” sözcüğüyle pekiştirilmiştir.

KAYNAKÇA

Lugazların Tespit Edildiği Divanlar

Adaş, Emine (2008). *Sutûrî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı*. Yüksek Lisans Tezi. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi.

Akkaya, Hüseyin (1994). *Nevres-i Kadîm ve Türkçe Divanı*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Aksoyak, İ. Hakkı (2018). *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Altunel, Melek (1995). *Neyyir Abdülhalim Dede Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.

Arı, Ahmet (2018). *Sâkıb Dede Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Arslan, Mehmet (2003). *Leylâ Hanım Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Arslan, Mehmet (2018). *Şeref Hanım Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Arslan, Mehmet ve Aksoyak, İ. Hakkı (2018). *Haşmet Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Aslan, Üzeyir (2017). *Nehcî Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Atik, Arzu (2016). *Müderrişzade Sadullah İzzet Divanı*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Avşar, Ziya (2017). *Revânî Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Aydemir, Yaşar (2017). *Ravzî Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Aydemir, Yaşar (2018). *Ramazan Behiştî Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Aydemir, Yaşar ve Çeltik, Halil (2017). *Meşhûrî Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Aydın, Abdullah (2009). *Hanyalı Nûrî Osmân ve Dîvânı*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Ayemir, Yaşar (2018). *Ramazan Behiştî Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Azarkan, Muhammed Şerif (2013). *Mehmed Said Pertev Paşa Dîvânı (Transkripsiyon ve Tahlil)*. Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.

Bayındır, Şeyda (2008). *Şehdi Divanı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Bektaş, Ekrem (2017). *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Burmaoğlu, Hamit Bilen (1983). *Lâmi'î Çelebi Dîvânı (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Çabukel, Hatice (2003). *Divan-ı Nüzhet İnceleme-Tenkitli Metin-İndeks*. Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi.

Çakır, Mustafa Sefa (2018). *Yahyâ Nazîm Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Doktora Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.

Çambel Kalço, Şebnem (2019). *Manastırlı Sâlih Faik ve Divanı*. Yüksek Lisan İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Çavuşoğlu, Halime (2012). *Nâfi Arab Tâhir Efendi-Zâde'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı: (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Çeçen, Halil (1996). *Fitnat Hanım Hayatı, Sanatı ve Divanı İnceleme-Metin*. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.

Çeltik, Halil (2017). *Ahmed-i Rıdvan Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Darıcık, Murat (2006). *Nazîf Dîvânı (Transkripsiyonlu Çeviri ve Metin-İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.

Demirkazık, H. İbrahim (2009). *18. yy. Şairi Mustafa Fennî Dîvân (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Dikmen, Hamit (1991). *Seyyid Vehbi ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Duymaz, Mehmet (2010). *Diyarbakırlı Azmî ve Divançesi (İnceleme – Metin – İndeks)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Egüz, Esra (2009). *Priştineli Nûrî Divanı ve İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Elmas, Sevgi (1997). *Rahmî (Kırımlı, Mustafa), Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni*. Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.

Epaçan, Cahit (1999). *Esadzade Mehmed Çelebi Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Divanı Tenkitli Metin-İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Erdoğan, Mehtap (2007). *Fatin Dîvânı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Ergün, Emel (2004). *Sermed (Feyzullah) Divânı (Edisyon-Kritik, İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.

Güfta, Hüseyin (1995). *Sâlim (Mirzâ-zâde) Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Gündüz, Erol (1997). *Subhî-zâde Feyzî Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.

- Gürel, Rahşan (1999). *Enderunlu Vâsif Osman Bey ve Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Karacan, Turgut (1991). *Bosnalı Alaeddin Sabit Divanı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Karaköse, Saadet (2017). *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*. [Erişim tarihi: 15. 01. 2021], <https://ekitap.ktb.gov.tr>.
- Karlıtepe, Mustafa (2007). *Kelâmî Dîvânı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Kılıç, Atabey (1994). *Ahmed Neylî Divanı*. Doktora tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Kılıç, Filiz (2017). *Âsık Çelebi Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [Erişim tarihi: 15. 01. 2021].
- Kılıç, Muharrem (1995). *Münif Antakî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Kılıç, Müzahir (1998). *Sâlik Efendi (Kasımpaşalı) Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Kılıç, Yasin (1996). *Râtib Ahmed Paşa Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Divanı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Kırbıyık, Mehmet (2017). *Kâtib-zâde Sâkıb Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [Erişim tarihi: 15. 01. 2021].
- Kırıktaş, Yılmaz (2001). *Nâcî Ahmed Dede Dîvânı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Koşar, Burcu (2019). *Mahmûd Fâ'iz Dîvânı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Kurtoğlu, Orhan (2017). *Lebîb Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [Erişim tarihi: 15. 01. 2021].
- Kurtoğlu, Orhan (2018). *Bosnalı Âsım Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [Erişim tarihi: 15. 01. 2021].
- Kutlar Oğuz, Fatma Sabiha (2017). *Arpaemin-zade Mustafa Sami Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [Erişim tarihi: 15. 01. 2021].
- Kutlar Oğuz, Fatma Sabiha (2019). *Dîvân-ı İzzet ve Nigâr-Nâme (Tezkire-i Nigârîyye)*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [Erişim tarihi: 15. 01. 2021].
- Macit, Muhsin (2016). *Nedim Divanı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Nar, Oktay (2016). *Yenişehirli İzzet Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni (Metin-İnceleme-Dizin)*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Ocak, Funda (2019). *Amasyalı Âkif Divanı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Beykent Üniversitesi.
- Okcu, Naci (2011). *Şeyh Gâlib Dîvânı Hayatı-Edebî Kişiliği-Eserleri-Şiirlerinin Umûmî Tahlîli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Okmak, Özgür (2008). *Ahmed Bâdî Dîvânı (Metin-İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Trakya: Trakya Üniversitesi.
- Okumuş, Sait (2007). *Nebzî Divanı (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Orhan, Mehmet (2012). *Benderli Cesârî Dîvânı, Hayâtı Dîvânındaki Mazmunlar, Dini-Tasavvufî Kavramlar ve İnsan*. Yüksek Lisans Tezi. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Öksüz, Yılmaz (2010). *Eğrikapılı Mehmed Râsim ve Divançesi (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Özavar, Süreyya (1993). *Dâniş Mehmed Bey, Hayatı, Sanatı ve Dîvânı*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Özdingiş, Vicdan (1998). *Sabîh Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Polat, Fatih (2003). *Râmiz Mehmed Efendi Dîvânı (Edisyon-Kritik-Metin-İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Poyraz, Yakup (2008). *Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim) Yaşamı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Sarıkaya, Erdem (2008). *Ebubekir Celâlî Divanı: Karşılaştırmalı Metin-İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Selçuk, Engin (2007). *Hasmi Divanı (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Sona, Fatih (2012). *İsmail Hikmetî ve Dîvânı*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Sunal, Arif (2014). *Sâdık Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Şengün, Necdet (2006). *Nazîr İbrahim ve Divanı (Metin-Muhteva-Tahlil)*. Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Tarlan, Ali Nihat (1992). *Ahmet Paşa Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Taş, Hakan (2017). *Vahyî Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].
- Tavukçu, Orhan Kemal. *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].
- Tozlu, Musa (2005). *Ebûbekir Sâmî Paşa Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Turgutlu, Mehmet (2008). *Enderûnlu Halîm Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.

Uluocak, Mustafa (1998). *Çeşmizâde Reşîd Dîvanı İnceleme ve Tenkitli Metin*. Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Uzun, Süreyya (2011). *Üsküdarlı Aşkî Divanı Tenkitli Metin, Nesre Çeviri ve 16. yy. Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Ünver, Niyazi (2010). *Gelibolulu Sürûrî ve Divanı*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Yağcı, Ömer Gökhan (2006). *Mehmed Şerif Efendi Divanı (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.

Yaşar, Öner (2019). *Muhyî-i Gülşenî [ö.1604] Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Yazıcı Erişen, Gülgün (2017). *Kâmî Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Yenikale, Ahmed (2017). *Sünbülzâde Vehbi Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Yıldırım, Hafsanur (2016). *Râ'if Divançesi İnceleme-Metin*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Yılmaz, Kadri Hüsnü (2017). *Diyarbakırlı Hamî Ahmed Dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Yılmaz, Salih (2010). *Câzib Divanı İnceleme, Metin*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Yurttaş, M. Nurullah (2007). *Feyzî Halil Bey Dîvânı Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Dîvânı'nın İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi.

Yararlanılan Diğer Kaynaklar

Aça, Mehmet (2008). "Halk Şiirinde Tür ve Şekil". *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. ed. M. Öcal Oğuz. Ankara: Grafiker Yayınları, 185-234.

Alkan, Ahmet (2020). *Türk Edebiyatında Lugaz ve Sıdkî Efendi'nin Mecmû'a-yı Hafızası*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Ayverdi, İlhan (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Bilgegil, Kaya (1980). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri-Belagat*. Ankara: Sevinç Matbaası.

Bilkan, Ali Fuat (2000). *Türk Edebiyatında Mu'amma*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Bilkan, Ali Fuat (2011). *Nabi Divanı I-II*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ceyhan, Âdem (1997). *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-nâmesi II*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Çelebioğlu, Amil ve Öksüz, Yusuf Ziya (1995). *Türk Bilmeceler Hazînesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Çetin, Abdurrahman (2003). "Lahn". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 55-56.

Demirkazık, H. İbrahim (2010). "Mustafa Fennî'nin (öl. 1745) Lugazlarının Özellikleri ve Divan'ında Olmayan Yedi Lugazının Tenkitli Metni". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 5(5): 35-80.

Devellioğlu, Ferit (2003). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

Durmuş, İsmail (2003). "Lugaz". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 221-222.

Düzgün, Dilaver (2008). "Âşık Edebiyatı". *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. ed. M. Öcal Oğuz. Ankara: Grafiker Yayınları, 235-278.

Ertürkoğlu, Eren (2014). *Reşit Efendi'nin Divan-ı Lugaz'ı (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Gültekin, İbrahim (2013). "Nâbî'nin İki Gazelinde Kalb'den Anlama Giden Yol". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (49): 95-116.

Gür, Nagihan, (2016). "Osmanlı Kültürünün Bir Zihin Haritası: Şerh-i Lugaz-ı Râgıb". *Journal of Turkish Studies (Symposium in Honor of Prof. Dr. Günay Kut, Transcribing Manuscripts Into Critical Analysis)* 45: 57-82.

Kanar, Mehmet Fatih (2012). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.

Kemaleddin Mehmed Efendi (1313). *Mevzûâtü'l-ulûm*. İstanbul: İkdâm Matbaası.

Kırkkılıç, H. Ahmet ve Sancak, Yusuf (2009). *Ahterî-i Kebîr*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Koç, Mustafa ve Tanrıverdi Eyüp (2013). *Mütercim Ahmed Asım Efendi- El-Okyânûsu'l-Basît Fi-Tercemeti't-Kâmûsu'l-Muhît C.3*. <http://www.kamus.yek.gov.tr>. [erişim tarihi: 15. 01. 2021].

Kutluer, İlhan (2005). "Miftâhu's-Saâde". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 18-19.

Mert, Aslı (2012). *Nâkâm Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.

Mutçalı, Serdar (2014). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.

Özerol, Nazmi (2018). *Bir Lugaz Mecmuası (Letâ'if-i Elgâz/Bilmece)*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık.

Öztoprak, Nihat (2007). "Himmat-zâde Abdî'nin Dîvân-ı Lugaz'ı". *Essays in Memory of Hazel E. Heughan*. Edinburgh: Hazel E. Heughan Educational Trust Publication, 145-177.

Öztoprak, Nihat (2010). "Divan Şiirinde Giyim Kuşam Üzerine Bir Deneme". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 4(4): 103-154.

Salahi, Abdullah Salah ed-din b. Abd el-Aziz. *Şerh-i Lugaz-ı Âşık Ömer*. İBB Atatürk Kitaplığı, Yer No: T811 T811 1.

Saraç, Yekta (2013). *Klâsik Edebiyat Bilgisi-Belâgat*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.

Şahin Gezer, Banu (2009). *Tâlib Divanı ve İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Tâhir el-Cezâirî (1885). *Teshîlü'l-Mecâz İlâ Fenni'l-Mu'ammâ Ve'l-Elgâz*. Şam: Matbaa-i Vilayet-i Suriye.

Uzun, Mustafa (2003). "Lugaz". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 222-223.

Yılmaz, Yakup (2018). *Âşirefendizâde Mehmed Hafîd Ed-Dürerü'l-Müntehabâtî'l-Mensûre Fî Islâhî'l-Galatâtî'l-Meşhûre*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.